

ПРАВО, НАУКА ТА ІНШІ ФОРМИ СВІТОСПРИЙНЯТТЯ І МЕТОДОЛОГІЯ: ЛІНІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

У статті увагу зосереджено на розкритті взаємозв'язків права з позанауковими формами світосприйняття – релігією, мораллю та мистецтвом, без належного осмислення яких зрозуміти право неможливо.

Наголошено на тому, що ці взаємозв'язки не можуть бути піддані раціональному, логічному аналізу з використанням виключно наукових методів. З огляду на це зроблено висновок про суттєві особливості методології правознавства і методології права, які у вітчизняному правознавстві майже не враховують.

Ключові слова: право, релігія, мораль, мистецтво, пізнавальне і ціннісне ставлення до світу, методологія.

Освоєння людиною світу з огляду на його багатоманітність не зводиться до пізнання, тим паче наукового з його орієнтацією на такі критерії, як раціональність, об'єктивність, істинність, верифікованість тощо, які за класичною методологічною традицією, як зазначено в попередній статті автора, опублікованій у «Наукових записках НаУКМА: Юридичні науки. Том 1» [1, с. 3–8], продовжують широко використовувати у вітчизняному правознавстві. Пізнавальне ставлення людини до навколишнього середовища – це хоч і надзвичайно важлива, проте не єдина форма (спосіб) освоєння нею світу.

Не менш суттєвими для людини є способи світосприйняття і світорозуміння, у яких переважають не стільки істинні знання (критерії «істинності–хибності», «істини–омани»), скільки цінності і ідеали, що регулюють відносини між людьми в суспільстві. Причому цінності для людини часто бувають вагомішими за теоретичні судження і висновки науки, оскільки саме цінності, як зазначав ще видатний математик, фізик і філософ Паскаль, визначають реальне життя людей та їхню долю.

Серед ціннісних орієнтирів, за допомогою яких люди оцінюють дійсність, слід назвати насамперед такі парні категорії-антиподи, як «добро–зло», «справедливе–несправедливе», «порядне–непорядне», «чесне–ганебне», «праведне–грішне», «прекрасне–потворне», «корисне–шкідливе (некорисне)» тощо. У філософії таке ставлення до соціальної дійсності, на відміну від пізнавального, часто іменують духовно-практичним.

Духовно-практичне освоєння світу здійснюється переважно у позанаукових формах, кожна з яких має відносну самостійність, що проявляється, зокрема, в наявності власних «приладів» (інструментів) практичної орієнтації в навколишньому, у тому числі соціальному, середовищі. До цих форм найчастіше відносять релігію, мораль і мистецтво.

Релігія як форма (спосіб) світосприйняття (світорозуміння) виникла тоді, коли особа, усвідомлюючи свою індивідуальність, почала виокремлюватися з роду, в результаті чого відбулося ослаблення родових зв'язків і, відповідно, зовнішнього контролю над індивідом з боку родової спільноти. Такий контроль, як засвідчують антропологічні дослідження, на ранніх етапах становлення соціуму ґрунтувався переважно на міфології (від *грец.* *mythos* – сказання, легенда і *logos* – слово, вчення) – світогляді, який спирався на сукупність міфів, легенд, що відображали фантастичні уявлення людей про довколишній світ – природні сили і соціальні явища. Носієм міфології був рід.

У формі міфів не тільки пояснювалися таємниці світобудови, а й обґрунтовувався і виправдовувався тодішній порядок у суспільстві, його єдність з природним середовищем. Інакше кажучи, міфологія містила в собі зародки релігії, моралі, естетики, філософії і навіть права. На етапі його становлення міф був найавторитетнішою формою обґрунтування і виправдовування різного роду заборон (табу), дозволів та інших засобів регулювання поведінки людей.

Виникнення релігії знаменувало беззаперечний вияв поступального розвитку людства. Її значення в історії важко переоцінити: в духовному житті людства не існує феномену, який упродовж усієї його історії – від кам'яного віку до сьогодення – відігравав би вагомішу роль, ніж релігія. Саме їй зобов'язані своїм виникненням та існуванням такі шедеври світової культури, як єгипетські величні піраміди і храм Афіни Парфенос (Парфенон) на Акрополі в Афінах, Біблія та інші канонізовані священні тексти – Коран, Джаммапада тощо, численні пам'ятки скульптури і малярства, філософські роздуми Платона і «Божественна комедія» Данте, музика Гайдна, Баха, Бетховена та ін. [2, с. 385].

Слово «релігія» походить від латинського *religio*, що означає: благочестя, святиня, предмет культу. У цьому значенні слово «релігія» увійшло в європейський, у тому числі український мовний простір. Проте ще в Стародавньому Римі не завжди задовольнялися цим термінологічним позначенням, намагаючись знайти його етимологічне коріння у словах «*religere*» – збирати, благоговіти, дотримуватись, «*religare*» – зв'язувати, з'єднувати тощо. Попри ці відмінності в етимологічній інтерпретації, усі сходяться на тому, що релігія як феномен нерозривно пов'язана з людським буттям, яке, щоправда, не може бути пояснене на основі досвіду, а тому «добудовується» за допомогою феномену віри в існування ідеальної позаземної розумної сутності.

Найважливішим чинником, що об'єднує світосприйняття і світорозуміння майже всіх релігійних систем, є відношення «людина – надприродне». Віра в існування своерідної надприродної, надлюдської реальності, на яку людина орієнтується все своє життя, – головний постулат, без якого не могла б існувати жодна релігія. Такою трансцендентною реальністю є ідея Бога як «фундаментальної даності».

Віра в Бога та пов'язані з ним метафізичні ідеї «потойбічного світу», «вічного життя», «безсмертя душі» тощо – це ті притаманні релігії «прилади», через які людина сприймає світ. Релігійні уявлення про «потойбічне життя», в якому доведеться відповідати перед Богом за всі гріхи, скоєні особою впродовж її земного життя, стали по суті першим кроком на шляху зміни способів соціального контролю за поведінкою особи – перетворення його із зовнішнього на внутрішній чинник. Серцевиною такого контролю є та сама віра.

Релігія справила величезний вплив на формування і функціонування права. Релігійні посту-

лати, культи, ритуали та обряди стали тим середовищем, у надрах якого зароджувалися і «жили» правила, що регулювали поведінку людей.

На думку Д. О. Вовка, який присвятив проблемі співвідношення права і релігії спеціальне монографічне дослідження, процес відносин права і релігії пройшов декілька етапів: 1) єдності релігії і права, обґрунтування його суто релігійного походження, характерного для епохи середньовіччя; 2) повної секуляризації права аж до заперечення ролі релігії у його становленні, притаманної раціоналістичній правовій думці Ренесансу і Просвітництва, представленій насамперед позитивістськими напрямками і течіями; 3) діалектичного поєднання світоглядних підходів двох попередніх епох у численних сучасних правових концепціях [3].

Загалом поділяючи запропонований Д. О. Вовком підхід до періодизації відносин релігії і права, водночас слід наголосити на декількох моментах, важливих для сучасного розуміння їх співвідношення.

По-перше, відносини релігії і права упродовж усієї його історії були і залишаються складними і суперечливими. Їх не можна зводити до послідовної хронологічної зміни релігійних уявлень про право раціоналістичними.

По-друге, синкретичність релігії і права, хоч і набула найбільшого втілення у філософсько-теологічних концепціях та практиці церковного і канонічного права Середньовіччя, проте не обмежується цим періодом. Як відомо, і сьогодні у світі існує чимало правових систем, у яких право не здобуло цілковитої автономності від релігії, отже не може розглядатися як відокремлений від неї спосіб світосприйняття.

По-третє, раціоналістичні підходи до осмислення права не пов'язані тільки з епохою Ренесансу і Просвітництва і не є виключним надбанням позитивістської філософії права. Вони зародилися і набули розвитку ще в античні часи, зокрема у Стародавньому Римі, коли виникла юриспруденція як система понять і категорій, яка дала змогу узагальнити уявлення про право і запропонувати світський раціонально-логічний підхід до його розуміння. Після розпаду Римської імперії, а разом з ним і занепаду римського права, оснований головним чином на раціонально-логічному способі його осмислення, у підходах до інтерпретації права знову запанували релігійно-іраціональні аргументи. І хоч навіть в епоху Середньовіччя лунали поодинокі голоси про те, що право є окремим елементом створеного Богом світу та необхідність розмежування права і релігії, вони не були визначальними [4,

с. 134]. Лише в епоху Відродження (Ренесансу), коли відбулося повернення до культурної спадщини античності і гуманістичного світогляду, центром якого стала людина, та особливо в період Просвітництва з його критикою релігії і вірою у «царство розуму», звернення до людини як вищого начала буття та утвердження ідеалу вільної, творчої особистості, раціоналізація права та його відмежування від релігії набули нового імпульсу. Релігія перестає (насамперед у Європі) домінувати над правом і фактично відокремлюється від нього. Основою переважної більшості філософсько-правових ідей Європи тих часів стало обґрунтування природи права чезре людину.

У процесі секуляризації у праві почали формуватися власні механізми сприйняття та оцінки дійсності, які поступово віддалялися від релігійних. Акценти у них усе більше зміщуються у бік категорій моралі, крізь призму яких відбувається правове сприйняття (освоєння) дійсності, про що йтиметься трохи далі.

По-четверте, навіть у тих правових системах, насамперед європейських, як і західних загалом, де право несакралізоване, тобто інституційно відокремлене від релігії, функціонально воно залишається пов'язаним із нею. Як зазначає Дж. Берман, і тепер праву і релігії властиві такі спільні риси, як ритуальність, традиційність, авторитетність та універсальність [5, с. 6]. Як підтверджено історичним досвідом, саме у відповідних релігійних формах започатковувався і розвивався юрисдикційний процес, в якому до цього часу широко використовується багато чого з того, що апробовано в релігійних ритуалах, – скрупульозна послідовність процесуальних дій, урочистість, зовнішня церемоніальність, зокрема у формі присяги тощо.

Істотне значення для права зберігають такі релігійні властивості (якості), як догматичність і консервативність: наприклад, закону, прийнятому відповідно до певних процедур, необхідно підкорятися як тим, хто його ухвалював, так і тим, хто його застосовує (доти, поки його не змінять або не відмінять у встановленому порядку); закон не повинен змінюватись надто часто та ін.; важливою умовою формування поваги до закону є віра в авторитет його встановлення, якої, на жаль, у нас часто бракує.

З релігією пов'язано й чимало інших важливих здобутків права. Зокрема, гостра конкуренція між церковною і світською юрисдикціями стала вагомим джерелом розвитку юридичної термінології, формування принципів права, у тому числі одного з найважливіших з них – rule of law –

панування (в українському варіанті – верховенства) права [5, с. 10], який належить до основоположних демократичних цінностей сучасного світового співтовариства. Від стану релігійної свідомості і сьогодні багато в чому залежить цілісність суспільства, а зрештою – реальний стан національної правової системи. Відсутність міжконфесійної злагоди, єдиного бачення перспектив церковного розвитку, кінцевим результатом якого має стати створення єдиної помісної (автокефальної) української православної церкви, негативно позначається на функціонуванні правової системи, заважає остаточному подоланню у ній наслідків імперського минулого.

Цих доволі тісних і складних взаємозв'язків права та релігії під час аналізу методологічних проблем права не слід недооцінювати.

Мораль – це форма (спосіб) духовно-практичного освоєння світу і соціальний регулятор, який найтісніше пов'язаний із правом. Хоч вони почали формуватися у надрах релігії, на основі притаманних їй постулатів, правил і ритуалів, упродовж усієї наступної їхньої історії неможливо знайти інші способи світосприйняття, які мали б скільки спільного в інструментах освоєння навколишнього середовища, як мораль і право. На відміну від релігії, сфера безпосередньої дії якої нині обмежена віруючими, мораль і право як соціальні регулятори (нормативно-регулятивні системи) супроводжують кожен людину у кожному суспільстві від народження і до смерті.

Незважаючи на те, що за довгі тисячоліття існування права і моралі їх співвідношенню присвячено велику кількість філософських трактатів і наукових праць, відносини між ними і сьогодні інтерпретують по-різному. Діапазон таких інтерпретацій доволі широкий – від розгляду моралі і права як незалежних одна від одної нормативно-регулятивних систем до їх фактичного отождолення. Між цими двома крайніми позиціями – безліч варіантів, представники яких намагаються з'ясувати складні взаємозв'язки між мораллю і правом не тільки як нормативно-регулятивних систем, а й форм (способів) духовно-практичного освоєння дійсності.

Найбільш радикальні і по суті діаметрально протилежні підходи до з'ясування співвідношення між мораллю і правом характерні для прихильників двох основних філософсько-правових напрямів – юридичного позитивізму та доктрини природного права (особливо на початкових етапах їхнього формування).

Відповідно до першого з названих напрямів для поняття права характерними є три основні

ознаки – наявність авторитету, який встановлює правові норми, їх забезпеченість примусом і соціальна дієвість (результативність). Відповідність змісту норм певним моральним вимогам виводиться за межі поняття права. Привнесення в його поняття будь-якого позаправового матеріалу, притаманне «природно-правовій філософії», на думку одного з відомих представників юридичного позитивізму Карла Бергбома, – не має ніякої юридичної цінності і вносить в юридичну науку неминучий у такому разі і шкідливий дуалізм ідеального і реального, дійсного права. Визначенням права має охоплюватися виключно правовий, реально діючий матеріал; все інше, що не має правового характеру, у нього входити не повинно [7, с. 367–372, 433–439; 8, с. 494–498].

Ці позиції, щоправда з істотними модифікаціями, отримали подальший розвиток у працях найвидатніших представників юридичного позитивізму ХХ ст. Г. Кельзена і Г. Гарта, а також ряду інших, менш відомих прихильників цього напрямку.

Подібних позицій дотримуються й сучасні прихильники юридичного позитивізму, зокрема відомий аргентинський теоретик права українського походження, професор університету Буенос-Айреса С. В. Булігін. Не заперечуючи загально значення моралі для права, він, подібно до своїх попередників Г. Кельзена, Г. Гарта та ін., виводить будь-які його моральні оцінки за межі («за дужки») права як системи норм [9, с. 11–17, 379–383].

Юридико-позитивістські підходи до поняття права продовжують нині розвиватися у межах аналітичної юриспруденції та її окремих напрямів, основна увага яких зосереджується на логічному й понятійному аналізі права, тобто тієї частини теорії права, яку нерідко іменують «догмою права». Цими методологічними підходами часто обмежується й вітчизняне загальнотеоретичне правознавство. Особливо «грішить» у цьому плані переважна більшість підручників і навчальних посібників з теорії держави і права.

Найбільш послідовною в обґрунтуванні нерозривних зв'язків між правом і мораллю є, як зазначалося, доктрина природного права. Її представники, на відміну від позитивістських концепцій права, в центр праворозуміння поставили не наявне, а належне, тобто «право, яким воно має бути», виходячи, насамперед, з його «моральної правильності» як втілення природних засад. Саме з цих позицій морального стандарту, незалежно від його походження – від Бога

(«божественне природне право»), від космосу («космічне природне право»), людської сутності («антропологічне природне право») чи розуму («раціональне природне право») оцінюється позитивне право, тобто закони та інші нормативні акти. Аморального права як феномену згідно з класичними теоріями природного права не може бути за визначенням.

Втім, сучасні варіанти доктрини природного права, продовжуючи попередні традиції про необхідні зв'язки між правом і мораллю, схилиються, як правило, до більш «м'якого» природно-правового розуміння.

Зокрема, творець однієї з найвпливовіших версій юснатуралізму у ХХ ст., яка дістала назву процедурної теорії природного права, визначний американський філософ права Лон Фулер центр ваги в обґрунтуванні моральності права із зовнішніх щодо права моральних цілей, на досягнення яких має бути спрямована правова система для того, щоб іменуватися правовою (позиція, притаманна всім класичним варіантам доктрини природного права, які Фулер називає матеріальним природним правом) [10, с. 120], переносить на вимоги внутрішньої моралі права. Під цими вимогами він розуміє сукупність принципів, які не просто визначають моральні передумови правопорядку, а імпліцитно присутні у його моральній складовій. До цих принципів Фулер відносить:

- всезагальність закону;
- обнародування закону;
- неприпустимість законів зі зворотною дією за винятком особливих випадків;
- ясність законів;
- несуперечливість законів;
- неприпустимість законів, що вимагають неможливого;
- стабільність законів (їх незмінність впродовж тривалого часу);
- узгодженість дій посадових осіб з правилами, сформульованими в законі [10, с. 53, 61–112].

Виділені Фулером вісім вимог внутрішньої моралі права, як неважко помітити, не належать до числа зовсім обділених увагою прихильниками інших, не природно-правових теорій. Проте вони розглядалися переважно, або й винятково, крізь призму юридичної визначеності, законності, а не моральних категорій. Очевидно, це дало підстави Фулеру оперувати вимогами внутрішньої моралі права і принципами законності як поняттями тотожними [10, с. 237, 246, 285 та ін.], а його критикам, серед яких були не тільки представники юридичного позитивізму (наприклад, Г. Гарт), а й інших, непозитивістських

концепцій (зокрема Р. Дворкін) піддавати сумніву теорію Л. Фулера, дорікаючи йому за непослідовність і навіть плутанину [10, с. 238].

Не вдаючись тут до детального аналізу процедурної теорії природного права Л. Фулера, слід зазначити, що за всіх її вразливих місць вона акцентує увагу на тих моральних аспектах права (за Фулером, передусім на «моралі прагнення», а не «моралі обов'язку» [10, с. 58, 127])*, які не піддаються раціоналізації і формалізації, а залежать від контексту, в якому вони застосовуються. Особливо важливе значення моральні аспекти права мають в юридичному тлумаченні, проблеми якого, за висловом Фулера, «посідають центральне місце у внутрішній моралі права» [10, с. 112, 265].

Позиція, згідно з якою повноцінне юридичне тлумачення неможливе без урахування моральних принципів, послідовно проводиться у працях іншого визначного американського теоретика і філософа права Р. Дворкіна. Намагаючись поєднати власне юридичні правила юридичного тлумачення, притаманні юридичному позитивізму, і моральні принципи, на які спираються у процесі інтерпретації прихильники природного права (зокрема той самий Л. Фулер), Р. Дворкін пропонує власний підхід до теорії інтерпретації, який називає інтерпретивізмом.

Згідно з ним результативність інтерпретації закону визначається не стільки об'єктивними чинниками (правилами, методами і способами юридичного тлумачення), скільки такими моральними принципами, як людська гідність, рівність, свобода, та іншими суб'єктивними чинниками, інакше кажучи, тим, що Р. Дворкін називає «порядністю (integrity)» у праві. Особлива увага у зв'язку з цим ним відводиться моральному прочитанню (Moral reading) Конституції США в процесі інтерпретації, чому присвячена спеціальна порівняно невелика за обсягом праця Р. Дворкіна [11].

Відкидаючи як характерне для юридичного позитивізму жорстке розрізнення моралі і права, так і притаманне класичним варіантам доктрини природного права зведення моралі виключно до зовнішнього критерію оцінки позитивного права, згідно з яким закон, що не відповідає моральним вимогам, не може вважатися чинним (позиція своєрідного «вето» моралі над правом), Р. Дворкін обґрунтовує думку про те, що право

«вбудоване» в мораль, тобто є її частиною [12; 13]. І хоч такий підхід до співвідношення права і моралі небезспірний [14], важко не погодитися з Р. Дворкіним у тому, що мораль не є виключно зовнішнім щодо змісту права чинником (критерієм оцінки позитивного права). Зв'язки між правом і мораллю набагато глибші. Їх об'єднують, насамперед, спільні для моралі і права внутрішні сутнісні цінності.

Поняття цінностей

У філософській і юридичній літературі поняття цінностей визначають по-різному. Одні автори під цінностями розуміють здатність речей і явищ впливати на розум і почуття людей таким чином, що вони сприймають їх як особливо важомі для забезпечення життєдіяльності, як благо, до якого варто прагнути і домагатися оволодіння ним [15, с. 207]. Інші пов'язують цінності з будь-якою практично значущою для людини діяльністю, незалежно від її характеру – позитивного чи негативного [16, с. 462; 17, с. 319]. Ще інші вважають, що цінності виражають тільки ті значущі для людини речі чи явища, що мають позитивний характер [18, с. 28] тощо.

Доволі різноманітними є також класифікації цінностей. Їх поділяють на позитивні і негативні, матеріальні та духовні, серед яких своєю чергою виділяють моральні, естетичні, релігійні, наукові та ін.; абсолютні й відносні; індивідуальні (особистісні) і колективні (групові, національні тощо); цінності, притаманні певному суспільству, і універсальні (загальнолюдські) цінності та ін.

Всебічний аналіз цих питань – завдання аксіології як складової загальної філософії. Інтерес правознавства становлять передусім ті види цінностей чи їхні аспекти, які мають безпосередній стосунок до характеристики аксіологічної, ціннісної природи права. Для такої характеристики варто врахувати декілька важливих моментів.

По-перше, цінність – це не просто матеріальний чи духовний, природний чи соціальний об'єкт, взятий сам по собі. Такий об'єкт набуває характеру цінності лише у його зв'язку з людиною, тобто тоді, коли стає виразом зацікавленого ставлення людини з погляду задоволення цим об'єктом її потреб і інтересів [18, с. 26]. Інакше кажучи, критерій того, що відносити або не відносити до цінностей, пов'язаний із самою людиною, є актом її оцінки.

По-друге, попри те, що поняття цінності нерозривно пов'язане з поняттям оцінки, їх не слід

* «Мораль обов'язку», на відміну від «моралі прагнення», як випливає з концепції Л. Фулера, приписує певну поведінку як обов'язок, не надаючи іншим права вимагати його беззаперечного виконання. Навпаки, «мораль прагнення» акцентує увагу на можливості інших вимагати того, чого вимагають від нас.

ототожнювати. Оцінка – це акт індивідуальної людської свідомості, він суб'єктивний, оскільки є проявом особистісного внутрішнього переживання людиною факта цінності. Цінність же у разі сприйняття об'єкта як цінності соціальною спільнотою (або принаймні її більшістю) стає соціальною цінністю, тобто між суб'єктом – соціумом (суспільством) і об'єктом у такому разі виникає об'єктивне ціннісне відношення, автономне від волі і бажання окремих індивідів [17, с. 27]. Це істотно обмежує суб'єктивне оціночне ставлення індивіда до такого об'єкта, як цінність.

По-третє, хоч оцінці у сфері права підлягає безліч явищ і процесів, що мають значення для людини, у тому числі небажаних або й суспільно шкідливих чи навіть небезпечних, право як феномен пов'язане тільки з позитивними цінностями. З огляду на це, словосполучення «правова патологія», яке часто використовують у літературі для позначення злочинів, адміністративних проступків та інших правопорушень, є некоректним, оскільки патологія – це відхилення від правових норм, а тому правовою бути не може.

По-четверте, в поясненні цінностей визначальне значення мають не раціональні логічні докази, властиві науці, а емоційне сприйняття людиною об'єкта як цінності через внутрішні переживання. Цінності та їх значення для людей можна описувати за допомогою мовних засобів, можна, більше того, потрібно, керуватися ними в своїй практичній діяльності, уявити яку, як вже зазначалося, поза контекстом цінностей неможливо, проте раціоналізувати цінності (наприклад, такі, як добро, порядне, прекрасне тощо) за допомогою застосування відповідних логічних доказів нереально. Наукові методи тут майже не спрацьовують. У цьому полягає одна з найважливіших особливостей аксіології загалом і аксіологічної природи права зокрема, яка виводить методологію осмислення права за межі науки і надає правознавству істотної специфіки, яку в сучасній вітчизняній загальній теорії права і філософії права, як правило, не враховують.

Саме аксіологічний, ціннісний аналіз дає змогу з'ясувати зв'язки між правом і людиною, проникнути у сутність права не тільки як нормативного регулятора, а й одного із специфічних способів духовно-практичного освоєння соціальної дійсності, розкрити його власні ціннісні аспекти та роль у соціальному, духовному і культурному прогресі людства. Інакше кажучи, право можна зрозуміти тільки у зв'язку з цінностями.

Право і справедливість

Основною, визначальною серед них є категорія справедливості.

За традицією, започаткованою ще Аристотелем і Томою Аквінським і продовженою багатьма поколіннями філософів і правознавців, справедливість вважають головною метою права, що відрізняє його від науки, основна мета якої – пошук істини. Спорідненість права і справедливості впливає уже з лінгвістичного зв'язку між ними. Як відомо, латинською мовою, з якою, як правило, пов'язують походження слова «справедливість», вона буквально звучить як *justitia*. Це слово, яке своєю чергою походить від *jus* – «право», набуло інтернаціонального характеру і практично на всіх європейських, як і багатьох неєвропейських, мовах означає «справедливість» або «правосуддя». Причому це стосується навіть тих мов, у яких поряд із словом *justitia* (*justicia*) вживають його аналоги – у німецькій мові, наприклад, *Gerechtigkeit* (від *Recht* – право), у польській *prawdziwość* (також від *prawo*) та ін.

Проте внутрішня спорідненість справедливості і права зумовлена не тільки, навіть не стільки їх лінгвістичною близькістю, скільки їхнім генезисом. Лінгвістичний зв'язок між ними набув свого словесного виразу в період античності, зокрема в Стародавньому Римі, тобто вже на етапі досить розвинутого права. Онтологічна ж єдність між ними виникла набагато раніше – ще в епоху зародження права як явища. Адже важко собі уявити, що давні арбітри, яким доводилося вирішувати правові конфлікти у ті далекі часи, спиралися виключно на зовнішні спостереження за поведінкою (хай навіть типовою) інших людей, не маючи власних внутрішніх уявлень про певні цінності – добро, порядність, справедливість, незалежно від того, як вони словесно позначалися та інтерпретувалися.

Отже, символізуючи нерозривний зв'язок між мораллю і правом, справедливість уособлює не зовнішній щодо права критерій, на який воно має орієнтуватися чи за допомогою якого оцінюватись, а його внутрішню, духовну основу, атрибут, без якого право втрачає якість права, перетворюючись на свою протилежність – антиправо.

Висловлюючись словами відомого англійського філософа права Д. Ллойда, «без справедливості воно є насмішкою, якщо не повним запереченням самого себе» [19, с. 133].

Внутрішня спорідненість права і справедливості не означає їх повного ототожнення, як і нероз-

ривний онтологічний зв'язок між правом і мораллю не дає підстав для розмивання (нівелювання) будь-яких меж між ними.

Зміст справедливості не є чимось раз і назавжди даним. Він змінюється разом із часом і простором. У різні історичні епохи розуміння справедливості суттєво відрізнялося. Те, що вважалося справедливим в одні історичні періоди, з плином часу могло інтерпретуватися як її протилежність, тобто несправедливе. Світова практика засвідчує безліч прикладів цього – від оцінки рабства, кріпацтва (кріпосного права) до ставлення до сегрегації і ЛГБТ (прав людей із нетрадиційною сексуальною орієнтацією).

Відмінності у розумінні справедливості існували і нині існують у різних цивілізаціях і навіть у різних країнах. Тим більше такі відмінності можна спостерігати у правосвідомості різних соціальних груп і окремих людей (навіть у межах однієї цивілізації чи країни).

Як уже зазначено, раціоналізація справедливості, як і інших цінностей, майже неможлива. Вона неминуче призводить до надмірного формалізму, здатного перетворити справедливість на свою протилежність. Разом з тим одним із наслідків прагнення до раціоналізації змісту справедливості стало усвідомлення необхідності її унормування (упорядкування) за допомогою відповідних нормативних регуляторів, насамперед принципів права.

Як і зміст справедливості, їхній зміст також залежить від часу і простору і змінюється разом з ними. Та все ж зміст принципів права менш динамічний порівняно зі змістом справедливості, що надає праву (правовій системі) набагато більшої визначеності, усталеності і стабільності, ніж це властиво справедливості.

Право, хоч і являє собою незрівнянно більш формалізовану, порівняно з мораллю, справедливість, що дістає свій вияв у принципах права, текстах законів та інших нормативних актів, не зводиться лише до них. Самі по собі принципи права та закони (навіть справедливі за своїм змістом) ще не є дійсністю права. Як зазначав свого часу один із найавторитетніших правознавців післявоєнної Німеччини А. Кауфманн, вони являють собою лише певні шаблі на шляху його актуалізації.

Абстрагуючись від повноти конкретного, будь-який закон схематизує реальність. Право ж, слушно наголошував А. Кауфманн, – це «не абстрактна схема для правильних вчинків, воно радше саме є цим правильним вчинком або ж правильним рішенням у конкретній ситуації» [20, с. 172].

Інакше кажучи, на відміну від закону, право завжди прив'язане до конкретного людського буття.

Близьку до А. Кауфманна позицію обстоює сучасний канадський теоретик права Б. Мелкевик. Згідно з ним, юридичні тексти – це не «уже право». Вони являють собою лише інструментарій, який ще не означає існування права, воно в кінцевому підсумку є результатом справедливого і безстороннього процесу для кожного конкретного випадку. «Питання про право, – пише Б. Мелкевик, – вирішується на практиці в реальному житті з людьми із плоті і крові й у підсумку являє собою завершення спору, який вирішується процедурним, дискурсивним, аргументативним, діалектичним шляхом за допомогою відповідного судового рішення» [21, с. 169]. Тобто останню крапку у процесі знаходження права ставить суд.

Орієнтиром для такого знаходження може слугувати знаменита формула Г. Радбруха, яку він сформулював у відомій статті «Законне неправо і надзаконне право», написаній після Другої світової війни під впливом антигуманних, расистських законів Третього рейху. Суть цієї формули коротко полягає у такому: «Якщо чинний закон стає настільки кричущо несумісним зі справедливістю», що заперечує її, «він є неправовим за своєю природою, оскільки право, зокрема позитивне, не можна визначити інакше, ніж порядок і сукупність законів (Satzung), покликаних за своєю сутністю служити справедливості» [22, с. 234]. Такий закон, відповідно до наведеної формули Г. Радбруха, суд застосовувати не повинен.

Звісно, використання цієї формули з огляду на її оціночний характер є дуже непростим. Адже чітких критеріїв порогу між «кричущою несумісністю закону із справедливістю» і можливими власними суб'єктивними уявленнями про справедливість немає. Їх встановлення у кожній конкретній ситуації значною, якщо не вирішальною, мірою залежить від професіоналізму судді, його вміння інтерпретувати відповідні принципи права та інші його джерела, шукати баланс між ними та всебічно аргументувати ухвалюване рішення. Як свідчить практика Федерального конституційного суду Німеччини та інших судів, до названої формули Г. Радбруха вони вдавалися нерідко і загалом успішно при розгляді справ, що стосувалися денацифікації Німеччини та законів колишньої НДР. Їхній досвід може виявитися корисним для вітчизняних суддів, щоправда не стільки у справах щодо тоталітарних законів радянської епохи (вони, як правило, давно не

діють), скільки щодо окремих положень новітніх законів, породжених рудиментами попереднього тоталітарного мислення.

Часто використовують формулу Г. Радбруха також у наукових публікаціях, як західних, так і пострадянських. Спираючись на неї, обґрунтовує включення в поняття права моральних цінностей зокрема й відомий сучасний німецький теоретик і філософ права Р. Алексі [23, с. 19, 26].

Ціннісне відношення права до світу споріднює його не тільки з **релігією і мораллю**, а й з **мистецтвом**, що у вітчизняному правознавстві, як правило, зовсім оминають увагою.

Мистецтво – це така форма духовно-практичного освоєння світу, в якій органічно поєднуються пізнання і творення, що ґрунтується не лише на знанні, а й на високому рівні вміння, майстерності в тій чи тій сфері діяльності. Якщо в науці відповідні теорії і концепції прив'язані до фактів, є наслідком їх узагальнення, то в мистецтві знання є результатом оцінювального ставлення до дійсності. Таке ставлення характеризується набагато більшою індивідуальною свободою, порівняно з науковим пізнанням.

Дослідження відносин права з мистецтвом тривалий час обмежувалися переважно аналізом відображення правової проблематики у літературних творах, театральних постановках, живописі, скульптурі й архітектурі. Одними з перших літературних і театральних творів, у яких знайшли своє відображення життєві юридичні конфлікти, були трагедії давньогрецьких драматургів Есхіла і Софокла, театральні постановки яких були дуже популярними, а деякі з них (наприклад «Антигону» Софокла) можна зустріти навіть у репертуарі сучасних театрів.

Серед пізніших літературних творів, у яких значне, а часто і визначальне, місце посідала правова тематика, можна назвати твори О. де Бальзака, Е. С. Гарднера, Ч. Діккенса, Ф. Достоєвського, Ф. Дюрренматта, І. Єфімова, А. Камю, Ф. Кафки, В. Набокова, Л. Толстого, В. Фолкнера, В. Шекспіра та багатьох інших письменників і драматургів.

Нагромаджений літературний матеріал призвів до започаткування у 1970-х рр. минулого століття у США спеціального напрямку наукових досліджень, який дістав назву «Law and Literature Movement» («Право і література»). У межах цього напрямку зазвичай виділяють два основні аспекти – «право в літературі» і «право як література». Цій тематиці присвячено чимало наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних авторів [24–27]. Щоправда, у них (особливо

у вітчизняних працях) основні зусилля зосереджені на аналізі першого аспекту названого напрямку – «права в літературі». Це помітно, зокрема, й у спеціальній статті «Право і література», поміщеній у «Великій українській юридичній енциклопедії» (автори Ю. М. Оборотов, Д. О. Бочаров, Ю. В. Хижняк) [28]. Другий його аспект – «право як література», тобто як літературний твір, виражений у відповідних юридичних текстах, у вітчизняному правознавстві піддавався аналізу значно менше, хоч окремі дослідження цього аспекту мали місце ще в радянські часи [29].

Відображено правову тематику також у багатьох творах образотворчого мистецтва (живописі, скульптурі і архітектурі), чому присвячене чудово ілюстроване видання німецьких авторів В. Плейстера і В. Шільда [30].

Користь такого роду досліджень, особливо для навчання студентів-правників (та й не тільки студентів), безсумнівна. Поки що у вітчизняних університетах, на відміну від західних, аналіз прикладів «права в літературі і образотворчому мистецтві» використовують нечасто.

Проте потреба у їх ширшому використанні зовсім не знижує актуальності глибокого осмислення самого права як витвору не тільки науки, до чого за попередньою радянсько-позитивістською традицією все ще переважно схиляється вітчизняне загальнотеоретичне правознавство, а й мистецтва.

Зв'язки права з мистецтвом можна простежити як на рівні нормотворчості, так і на рівні застосування правових норм, їх тлумачення та ухвалення юридичних рішень.

У процесі нормопроекування мистецька майстерність знаходить свій вияв, зокрема, у формулюванні відповідних нормативних положень, мові і стилі викладу нормативного матеріалу, в оптимальному поєднанні у ньому загальноживаної і спеціальної термінології тощо. Це дає підстави говорити про те, що нормативні тексти є результатом не тільки наукового пізнання, а й майстерності їхніх творців, тобто можуть і повинні розглядатися як своєрідні витвори юридичного мистецтва. Суттєву роль при їх підготовці відіграють не тільки раціональні, а й ірраціональні моменти, притаманні індивідуальній творчості суб'єктів нормотворчості.

Особливо виразно спорідненість права і мистецтва дістає вияв у процесі тлумачення нормативних правових текстів. Воно є не тільки результатом використання методів наукового пізнання, як переважно прийнято вважати у вітчизняному правознавстві. Ще з часів Стародавнього

Риму тлумачення розглядається як поєднання елементів науки і мистецтва. На це звертають увагу й чимало сучасних правознавців (щоправда, як правило, зарубіжних), порівнюючи правників–тлумачів юридичних текстів з акторами, які «грають п'єсу закону» нерідко більшою чи меншою мірою інакше, ніж у буквальному тексті, яким його написав законодавець. Такий мистецький підхід «правових акторів» до тлумачення нормативних текстів цілком узгоджується зі сформульованою німецьким філософом, філологом і теологом Фрідріхом Шлейєрмахером, з іменем якого пов'язаний розквіт розробки проблем герменевтики (яку, до речі, він також розглядав як синтез науки і мистецтва) в ХІХ ст., основною метою герменевтичного методу: інтерпретатор повинен зрозуміти автора та його працю краще, ніж він сам її розуміє [31, с. 6]. Мовою юриспруденції це висловлювання Ф. Шлейєрмахера влучно передав Г. Радбрух. «Інтерпретатор, – писав він, – може розуміти закон краще, ніж його творець, закон може бути мудрішим, ніж його автор – він, власне, мусить бути мудрішим, ніж його автор» [22, с. 106]. Мистецтво виявлення мудрості закону передбачає нове прочитання його змісту (чи окремих положень), без внесення відповідних поправок до тексту закону, з урахуванням трансформацій, що відбулися у соціальному житті і суспільній свідомості після прийняття закону, зокрема уявлень про цінності, мова про які йшла вище.

Таке тлумачення (його називають динамічним, еволюційним або функціональним) повністю відповідає позиції Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що будь-який закон має тлумачитися у світлі умов сьогодення, тобто в процесі тлумачення відповідно до духу і часу має

змінюватися дух закону, що тлумачиться (застосовується). А це не може не супроводжуватися привнесенням у зміст закону нових моментів, про наявність яких історичний законодавець міг навіть не здогадуватися. Зарубіжна (меншою мірою вітчизняна) судова практика дає безліч підтверджень цього.

Із викладеного випливає висновок: право і правознавство (у тому числі загальнотеоретичне) не слід зводити до «наукової раціональності», властивої природничим видам наукового пізнання, перетворювати його на «чисту», вільну від аксіологічних, ціннісних елементів науку, як це намагаються зробити представники юридичного позитивізму, а слідом за ними й чимало вітчизняних правознавців. Наукова раціональність продуктивна там, де аналізують факти, вивчають матеріальні або ж близькі до них нематеріальні об'єкти реальності. Проте вона практично безсила тоді, коли йдеться про досягнення цінностей і норм. Тут правознавство має звертатися як до норм позанаукової раціональності, так і до позараціональних форм правосвідомості. Таку методологію деякі автори називають ціннісно-ідеологічною, або нормативною [32, с. 76].

Оскільки завданням юридичної освіти в сучасних умовах (постіндустріальних глобалізаційних трансформацій) є не тільки озброєння майбутніх правників теоретичними знаннями, а й формування у них навиків самостійного мислення, вміння творчо застосовувати набуті знання в нормопроектувальній, нормозастосовній та іншій практичній діяльності, врахування розглянутих світоглядно-методологічних підходів до з'ясування епістемологічної природи права, його особливостей як способу духовно-практичного освоєння дійсності, зв'язків із цінностями, наукою і мистецтвом набуває підвищеної актуальності.

Список використаної літератури

1. Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їх взаємозв'язків / М. І. Козюбра // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. Том 1. – Київ : НаУКМА, 2018. – С. 3–8.
2. Причепій Є. М. Філософія : підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – Київ : Академвидав, 2008. – 592 с.
3. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія / Д. О. Вовк. – Харків : Право, 2009. – 224 с.
4. Аквінський Ф. Про правління государів / Ф. Аквінський // Політичні структури епохи феодалізму в Західній Європі VI–XVII ст. – Львів : Наука, 1990. – С. 134.
5. Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Г. Дж. Берман. – Москва : Ad Marginem, 1999. – 432 с.
6. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. – 2-е изд. – Москва : Изд-во МГУ ; Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 624 с.
7. Bergbohm K. Jurisprudenz und Rechtsphilosophie / K. Bergbohm. – Leipzig, 1892. – S. 367–372, 433–439.
8. Юриспруденция и философия права. Антология мировой правовой мысли в пяти томах. III том. – Москва : Мысль, 1999. – С. 494–498.
9. Булыгин Е. В. Избранные работы по теории и философии права : пер. с англ., нем., испан. / Е. В. Булыгин ; под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова. – Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2016. – 476 с.
10. Фуллер Лон. Мораль права : пер. с англ. / Лон Фуллер. – Москва ; Челябинск, 2007. – С. 120.
11. Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution. – Cambridge, MA, 1996.
12. Дворкін Р. Цілісність права / Р. Дворкін // Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Каулмяна. – Київ, 2007.

13. Гест С. Єдність і смисл в теорії права Рональда Дворкіна / С. Гест // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1.
14. Baxter Hugh. Dworkin's One-System of Law and Morality / Hugh Baxter // 90 B.U.L. Rev. 857. – 2010.
15. Філософія права : навч. посіб. / за ред. проф. О. Г. Данильяна. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 270 с.
16. Философская энциклопедия : в 5 т. / глав. ред. Ф. В. Константинов. – Москва : Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – 740 с.
17. Поляков А. В. Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А. В. Поляков. – 2-е изд. – Москва : Проспект, 2016. – С. 319.
18. Неновски Н. Право и ценности : пер. с болг. / Н. Неновски ; вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова ; под ред. В. Д. Зорькина. – Москва : Прогресс, 1987.
19. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд ; пер. с англ. М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашева. – Москва : ЮГОНА, 2002. – 416 с.
20. Кауфманн А. Онтологическая структура права : пер. с нем. / А. Кауфманн // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1. – С. 172.
21. Мелкевик Б. Юридическая практика в зеркале философии права / Б. Мелкевик ; пер. с фр. и англ. М. В. Антонова, А. Н. Остроух, В. А. Токарева, Е. Уваровой и др. ; отв. ред. М. В. Антонов. – Санкт-Петербург : Алф-Пресс, 2015. – 288 с.
22. Радбрух Г. Философия права : пер. с нем. / Г. Радбрух. – Москва : Международные отношения, 2004. – С. 234.
23. Алекси П. Понятие и действительность права : пер. с нем. / Р. Алекси. – Бонн : Herder, 2011.
24. White J. V. The Legal Imagination / J. V. White. – Chicago, 1985.
25. Posner R. A. Law and Literature: A Misunderstood Relation / R. A. Posner. – Cambridge, 1988.
26. Бочаров Д. Проблеми юридичного доказування в юридичних прикладах / Д. Бочаров. – Дніпропетровськ, 2002.
27. Хижняк Ю. В. «Право і література» як напрям юриспруденції: за творами М. О. Булгакова / Ю. В. Хижняк. – Одеса, 2014.
28. Оборотов Ю. М. Право і література / Ю. М. Оборотов, Д. О. Бочаров, Ю. В. Хижняк // Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2. Філософія права. – Харків : Право, 2017. – С. 612–618.
29. Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики / А. А. Ушаков. – Пермь, 1967.
30. Pleister H. Recht und GerechtigkeIt in Spiegel der europäischen Kunst / H. Pleister, W. Schild. – Köln : DuMont, 1988.
31. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права / О. В. Капліна. – Харків, 2008.
32. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – Москва : Изд-во НОРМА, 2007.

Mykola Koziubra

LAW, SCIENCE, AND OTHER FORMS OF WORLD PERCEPTION AND METHODOLOGY: CONNECTING LINES

The article is devoted to the overview of the ties between law and extrascientific forms of world perception, namely religion, morals, and art. The evolution of the views regarding these ties and short overview of the contemporary state of the philosophic and legal scholarship regarding this issue is provided.

The article widely deals with the analysis of value-based aspects of law, while understanding and clarification of these aspects comprise prerequisites of understanding the law as a phenomenon. Positivist and natural law jurisprudential concepts and their varieties provide several approaches to interconnection of the law with morals, starting with their denial and finishing with the dissolution of the law in morals. The author also shares his observations of the tendencies to the interpretations of more prudent and soft interconnection between them.

Special attention is focused on the relations of law and justice. While dwelling on it as an essential, ontological quality of law, the author also stresses the impossibility of total assimilation of law and justice and provides the directions of their division.

Value-based approach to the social realm connects law with religion, morals as well as with the art. Therefore, the author has noted the ties between law and art both on the formation stage and on the stages of their interpretation and application.

The article concludes by stressing that the ties between law and religion, morals and art cannot be subject to rational logical analysis by methods applicable to science. Therefore, the author dwells on firm essential identities of jurisprudential methodology in comparison to the methodology of law, which is often out of focus in national legal academia.

Keywords: law, religion, moral, art, cognitive and value-based attitude to the world, methodology.

Матеріал надійшов 18.11.2018